

Appendix III

Odlingslämningar, pollen och mänskliga val – bebyggelsegeografi i Övre Ullerud

*Stefan Nilsson, Hanna Karlsson
och Ulf Segerström*

Odlingslämningar, pollen och mänskliga val – bebyggelsegeografi i Övre Ullerud

Stefan Nilsson, Hanna Karlsson & Ulf Segerström

Abstract

Nilsson, S., Karlsson, H. and Segerström, U.: *Remains of agriculture, pollen, and human decisions: settlement geography in Övre Ullerud.*

In the settlement district of Övre (“upper”) Ullerud, the municipality of Forshaga, county of Värmland, Sweden, there is a high concentration of potentially prehistoric agricultural remains that are unique in this region. As well, prehistoric graves are found close to most of these remains sites. These remains are located in forests, separated from any historically known or current settlements.

In 2003, pollen from near one locality with clearance cairns was analysed. The results indicated human impact dating from the late Iron Age, impact probably related to nearby agricultural remains.

In Övre Ullerud, the settlement structure, place names, boundaries of land holdings, and occurrence and location of agricultural remains can be related to each other and used as a basis for interpreting the former settlement geography of the area. Using a multidisciplinary approach, our investigations indicate that permanent settlements were most likely relocated at various times. One relocation probably took place in the Early Iron Age, and another one later in the same period.

The results indicate a spatial continuity in settlement, rather than a place continuity per se. Territoriality at both estate and settlement district levels has been an important dimension of the local community, and has most likely been disputed and negotiated.

Key words: Övre Ullerud, settlement geography, place continuity, space continuity, settlement dynamics, multi-disciplinary studies.

Stefan Nilsson, Department of Geography and Tourism, Karlstad University, Karlstad, Sweden.

Hanna Karlsson, Department of Forest Ecology and Management, Swedish University of Agricultural Sciences, Umeå, Sweden.

Ulf Segerström, Department of Forest Ecology and Management, Swedish University of Agricultural Sciences, Umeå, Sweden.

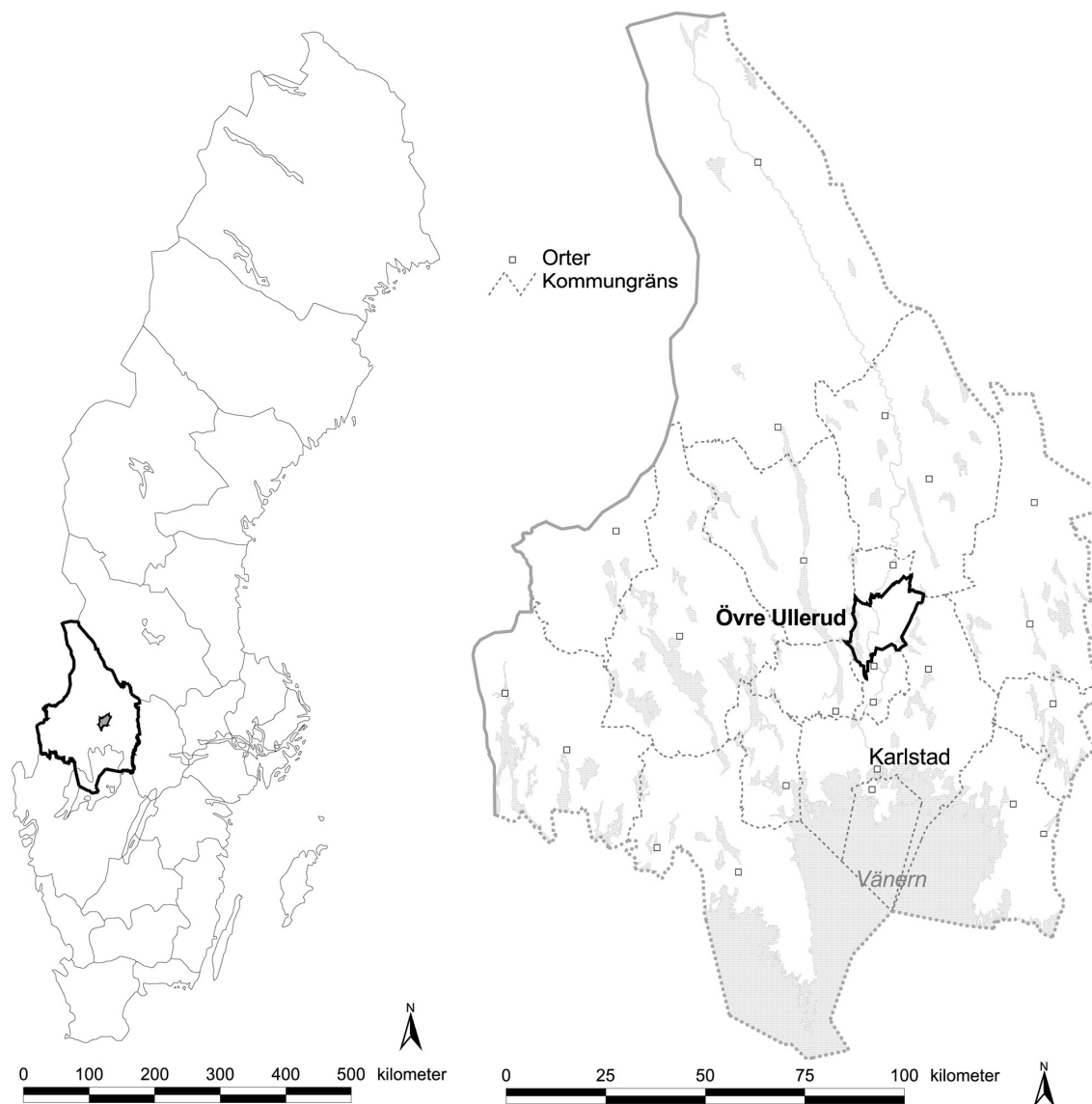
Odlingslämningar och bebyggelsegeografi

Karaktären på kända odlingslämningar i Värmlands län varierar. Det finns geografiskt anknutna skillnader, vilket sannolikt ska relateras till olika bakgrunder för odlingslämningarnas tillkomst (Nilsson, S. 2003). Sannolikt speglar detta såväl olika kronologier som olika former av lokalsamhällen – alltså olika slags bebyggelsegeografier.

Ett område där potentiellt förhistoriska odlingslämningar förekommer i en för länet hög koncentration är Övre Ullerud i Forshaga kommun (Nilsson, S. 2003; se figur 1 och 2). Denna koncentration uppmärksammades redan under fornminnesinventeringarna på 1990-talet (Rentzhog 1995). De inom länet enda jämförbara koncentrationerna finns på Kammersrudshöjden väster om Nilsby, strax väster om Övre Ullerud, samt i Rudskoga, i länets sydöstligaste del (Nilsson, S. 2003).

Mot denna bakgrund påbörjades arbetena i Övre Ullerud år 2000, med fältbesök, studier av historiska kartor, skriftliga källor och arkivmaterial (Nilsson, S. 2004). En pollenanalys gjordes år 2003 i anslutning till ett område med röjningsrösen (Fmis Raä 284; Karlsson, Nilsson & Segerström 2004). Pollenanalysen visade att mänsklig påverkan på vegetationen sannolikt förekommit i närområdet från mellersta järnålder. Under yngre järnålder intensifierades denna påverkan, med bland annat odling, vilken senare ökade i omfattning. Odling har sedan pågått i princip kontinuerligt ända fram till nutid (Karlsson, Nilsson & Segerström 2004).

I närheten av Raä 284 finns en ensamliggande forngrav (Fmis Raä 17), ytterligare en registrerad äldre odlingslämning invid ett järnålderstida höggravfält (Fmis Raä 283 resp. 18) samt enstaka andra forn- och kulturlämningar, såsom en höggrav (Fmis Raä 53) och torpgrunder (Svo).

Figur 1: Övre Ullerud i Sverige och i Värmland.

Fältarbetena och pollenanalysen gav upphov till frågor kring dynamik och kontinuitet för förhistorisk bebyggelse samt territorialitet såväl för enskilda bebyggelseenheter i området som för lokalsamhället i form av Övre Ullerud.

Syftet med föreliggande studie är att problematisera äldre odlingslämningar i förhållande till kontinuitet för bebyggelse och territorialitet i Övre Ullerud, från äldre järnålder till tidig historisk tid.

Några utgångspunkter och en problematisering

En i sammanhanget viktig geografisk ansats är Torsten Hägerstrands diskussion om likhet kontra närhet (1982). Likheten betonar det systematiserande, att placera olika typer i ”rätt fack i en systematisk struktur”. Närheten betonar å sin sida en ”situation”. Hägerstrand beskriver det som en skillnad mellan typologi och diorama (1982, s. 182f). Han uppmanar oss därför att fundera över vad vi kan ”lära oss av att se på världen som en mötesplats i stället för som ett sorteringsverk” (1982, s. 185). Hägerstrand menar att hans ”dioramaprinzip betonar inkråmet och ser yttergränsens dragning som en rent praktisk angelägenhet”, samt att det som finns och interagerar i detta inkråm kan liknas vid en väv av trådar (1982, s. 187f).

Det första utmärkande draget för dioramaprinzipen är att arbeta med ”kontinuum utan luckor” vad gäller tid (1982, s. 186), det andra att ha en fullständig frihet för skalan på situationerna (1982, s. 187) och det tredje att se till mänskliga inre mentala processer ihop med deras fysiska uppenbarelse (1982, s. 188).

Dioramaprinzipen enligt Hägerstrand är dock inte helt oproblematiserad. Samtidigt som han menar att man ska ”skära ut *ett block av verkligheten utan luckor*”, säger han att man ”måste arbeta med stickprov”, eftersom man forskningsmässigt inte kan hantera alltför stora delar av verkligheten på en gång (1982, s. 186f, kursivering i original). Hur utsnitt i tid och rum praktiskt ska göras och hanteras i en faktisk analysituation, lämnar han också obehandlat.

Historikern Eva Österberg diskuterar frågor om bosättningskontinuitet kontra ödeläggelse ca 1300–1600 utifrån studier i Värmland (1977). Hon menar att befolkningen i ett område kan ha ökat, varit konstant eller minskat utan att någon förändring skett vad gäller bebyggelse och odling – eller omvänt, att olika slags omstruktureringar av bebyggelse och mark inte be-

höver innebära någon bestämd förändring av befolkningens storlek eller sammansättning (1977, s. 26f). Österberg ser det inte som möjligt att få fram tillräckligt pålitliga uppgifter före 1600-talet på grund av brister i källmaterialet i sitt studieområde (1977, s. 273). Hon menar exempelvis att vare sig antalet bebyggelseenheter eller antalet personer som förekommer i kameralt material räcker för att belysa faktiska befolkningsförhållanden (Österberg 1977, s. 26f).

Kulturgeografen Mats Widgren resonerade kring bosättningskontinuitet i sina undersökningar på Fläret i Östergötland (1983). Han undersökte bosättningsmönster under järnålder och historisk tid för några gårdsenheter som varit sammanbundna av system med stensträngar. Widgren menade att området som helhet förmodligen varit bebott hela tiden, från järnålder fram till idag. Däremot har strukturen på eller organisationen av bebyggelse, markanvändning och social form för nyttjande förändrats över tid, liksom lokaliseringen av enstaka gårdar. Vissa gårdslägen hade helt övergivits under perioden medan andra koncentrerats och växt till byar från yngre järnålder, då också deras territorier formerades (Widgren 1983, s. 116ff).

Widgren såg förändringarna inte främst som ett resultat av en succession, där antalet gårdar ökar och byarna växer fram, utan som en omstrukturering av samarbetsformerna mellan gårdarna inom ett tidigare etablerat territorium (1983, s. 119). För vissa gårdar räknade Widgren med ett brott i platskontinuiteten (*"place continuity"*), medan andra gårdar låg kvar i samma lägen medan deras territorier förändrades. Däremot kunde Widgren inte dra några slutsatser om kontinuitet inom bosättningsområden (*"settlement area continuity"*; 1983 s. 119). Widgren drar paralleller till dansk mark, där byterritorier kan ha formerats redan under äldre järnålder, medan gårdarna placerades i sina sentida lägen först under medeltid (s. 121f). En tredje kontinuitetsnivå som Widgren resonerar kring är *"regional population continuity"* – regional befolkningskontinuitet (1983, s. 10).

Former för markanvändning och bosättning, liksom för bebyggelsens lägen, har skiftat. Indelningar av mark, av själva odlingsmarken, har på vissa håll skapats för att markera historiskt förankrad tillhörighet eller rådighet över marken (Mascher 1993; 1995; Pedersen & Widgren 1998, s. 267ff). Variationen på indelningarna, vilket också är variationer på rådigheter över mark och sätt att bruka, förefaller vara dels kronologisk, dels regional. Regionala variationer av former för odling och markindelning har redovisats som röjningsrösen, *Celtic fields*, bandparceller, stensträngssystem och husgrundskomplex (Pedersen & Widgren 1998, s. 274, figur). Regionala översikter över andra typer av odlingslandskap finns från exempelvis Örebro län (Ericsson 1999; Jansson 2002), Östergötland (Petersson 2006) samt gamla Älvsborgs län (Mascher (red.) 2002).

Av undersökningarna framgår variationer över tid. Platser med fossila odlingslämningar har stått i fokus, vilket innebär att de tillkommit, existerat och upphört. I vissa fall har platser brukats under lång tid, medan bebyggelse, åkrar och annat har flyttats med ojämna mellanrum. I andra fall har det handlat om enstaka gårdar som under några hundra år legat på en och samma plats, för att därefter överges permanent. En allmän period för omflyttning av bebyggelse och omstrukturering av markanvändning har angivits till för ca 1500 år sedan (Pedersen & Widgren 1998, s. 309ff).

Ett begrepp som blir tillämpligt i detta sammanhang är bygd. Inom kulturgeografisk forskning fick bygd under en period en intensiv användning som analytiskt eller deskriptivt begrepp: ”En bergslagsbygd” (Nelson 1913), ”Skogen och bygden” (Boëthius 1939), ”Bygd och näringsliv ...” (Nilsson, Y. 1950), med många flera. Språkligt hör bygd samman med ’bygga’ (Wessén 1999, s. 59), med ’närhet’ (SAOB) och med ’odling’ (Enequist 1941, s. 11). Bygd har definierats som ”en människogrups ... intressesfär” (Enequist 1941, s. 15), och som rumslig utbredning och identitet för ett lokalsamhälle: ett mer eller mindre välavgränsat område, med

något slags centrum och periferi, med olika slags sociala band mellan dess människor, samt med något slags benämning av deras grannar (Brink 1997, s. 393). Stefan Brink menar att en bygd (eng. *settlement district*) kan ha varit ”naturligt framväxt”, alltså att den kan ha konstituerats av ett fortlöpande samspel mellan människor. Eller så har den varit en pålagd, forcerad geografisk enhet inom ett mer hierarkiskt samhälle (Brink 1997, s. 392f).

Det föreligger en relation mellan folklig bygd och den kyrkliga sockenindelningen. Såväl socken som bygd är språkligt av fornnordisk och även urgermansk härkomst och alltså betydligt äldre än kristendomen i Nordeuropa. Ordet socken härleds till betydelsen ’söka’ avseende ’samling av människor som söker sig till samma plats för gemensamma angelägenheter’ (Wessén 1999, s. 420; Brink 1990, s. 68ff). Socken övertogs sannolikt av kyrkan som beteckning på dess minsta enhet, den kyrkliga församlingen, under tidig medeltid (Brink 1990, s. 72). Det innebär att det finns ett samband mellan vissa tidigmedeltida socknar och förhistoriska bygder eller bygdelag.

Stefan Brink betonar vikten av att se till maktrelationer inom bygder, som ett led i att kunna tolka och förstå bygdernas inre konstitution. Brink talar om horisontella kontra vertikala band mellan människor. Det förra beskriver en mer egalitär, det senare en mer stratifierad form på lokalsamhället, på makten inom bygden (Brink 1997, s. 391f). Beroende på samhällstyp, horisontell eller vertikal, torde det fysiska utfallet bli olika.

En bygd och dess territorialitet är av intresse att belysa och problematisera. Maktaspekten är viktig när det gäller mark och människor. Territorialitet har bland annat definierats som ”a human strategy to affect, influence, and control”, ”Territoriality is a primary geographical expression of social power” samt “the attempt by an individual or group to affect, influence, or control people, phenomena, and relationships, by delimiting and asserting control over a geographic area” (Sack 1986, s. 1f, 5, 19). En rumslig prak-

tik skapar således inte bara utrymmen som en effekt av handlingarna. Den leder också till en territorialitet som relationer både mellan individer, som led i olika maktstrategier, och mellan individ, samhälle och utrymme. Det medför att utsträckningen eller omfattningen av ett territorium inte är fixt och fast utan varierande över tid, beroende på utfall och förändringar av maktprocesser.

Ett lokalsamhälle borde således kunna förstås genom att studera det rumsliga utfallet av människornas praktik på ett lokalt plan – *settlement area* – bygden – ett mer eller mindre kulturellt homogent landområde, vars avgränsning fluktuerar över tid. En bygd med dess gårdar kan då sägas omfatta ett producerat och reproducerat territorium. Samhället är ett utfall av gemensamma lokala handlingar och relationer, liksom av den form av makt som utövas där. Det utrymme samhället tar i anspråk situeras på marken, ett territorium. Bygd blir något dynamiskt eftersom det hela tiden förhandlas, utmanas och förändras. Bygden blir det situerade, gemensamma handlingsutrymmet på lokalplanet – ett utfall av relationer och aktiviteter, inom ett gemensamt handlingsutrymme för individer i en heterogen grupp.

Frågan blir vad de förhistoriska odlingslämningarna i Övre Ullerud representerar, dels vad gäller deras egna historia, dels i fråga om bebyggelsekontinuitet och territorialitet:

1. Har de utgjort primära gårdar eller sekundära enheter?
2. Vilken relation har de haft till annan samtida bebyggelse?
3. Vilken slags bebyggelsekontinuitet visar odlingslämningarna på?
4. Vilka kopplingar kan göras på olika skalnivåer mellan odlingslämningarna och territorialitet?

En utgångspunkt för att undersöka detta är att se till helhet, till närhet – till diorama. Fokus på den situation, den kontext som den enskilda odlings-

lämningen befinner sig i är viktig, och innebär inte att enbart beakta denna, utan lika mycket dess omgivande lokalsamhälle. Fokus för studierna går med andra ord utöver det punktuella, den plats där själva lämningen ligger. Sett ur ett dioramaperspektiv bör en odlingslämning även placeras in i en kronologisk sekvens – alltså sitt specifika tidrumsliga sammanhang.

En annan utgångspunkt är hur människorna kan ha interagerat – hur de kan ha skapat och relaterat sig till sina territorier, sina handlingsutrymmen, på olika skalnivåer. Lokaliseringen av odlingslämningarna visar inte bara på dåtida förekomst av bördig, brukningsbar mark utan även på ett socialt utrymme, på samhällslig tillgänglighet till och rådighet över mark. Detta bidrar i sin tur således till att belysa karaktären på lokala maktstrukturer under en aktuell tidsperiod.

Låt oss då ta en närmare titt på förhållandena i Övre Ullerud.

Övre Ullerud

Övre Ullerud är en församling i Forshaga kommun, i Värmlands län, och omfattar ett område på båda sidor av Klarälven (se figur 1 och 2). Topografin är omväxlande, med hyperitberg som ger terrängprofilen en böljande kontur. Höjderna varierar mellan ca 65 m.ö.h. och ca 250 m.ö.h. Områden med högre terräng finns både öster och väster om Klarälven. Gårdarna är mestadels samlade i byliknande agglomerationer med agrar karaktär, varav de större ligger söder och sydost om kyrkan. Några är ensamgårdar av herrgårdskaraktär, speciellt kring sjön Emsen norr om Klarälven, och en viss andel frälsejord har funnits i området.

I Övre Ullerud finns relativt mycket odlad åkermark, men andelen skog av byarnas ägoområden är stor. Det mesta av den brukade marken ligger på de sandiga plåtåerna längs Klarälven, omgivna av de skogklädda höjderna.

Det har också funnits sätrar (fäbodrar) i bygden, men deras historia är outredd. Övre Ullerud kan utifrån topografi, terräng, geografiskt läge och agrar historia (med bland annat säterbruk) definieras som en skogsbygd.

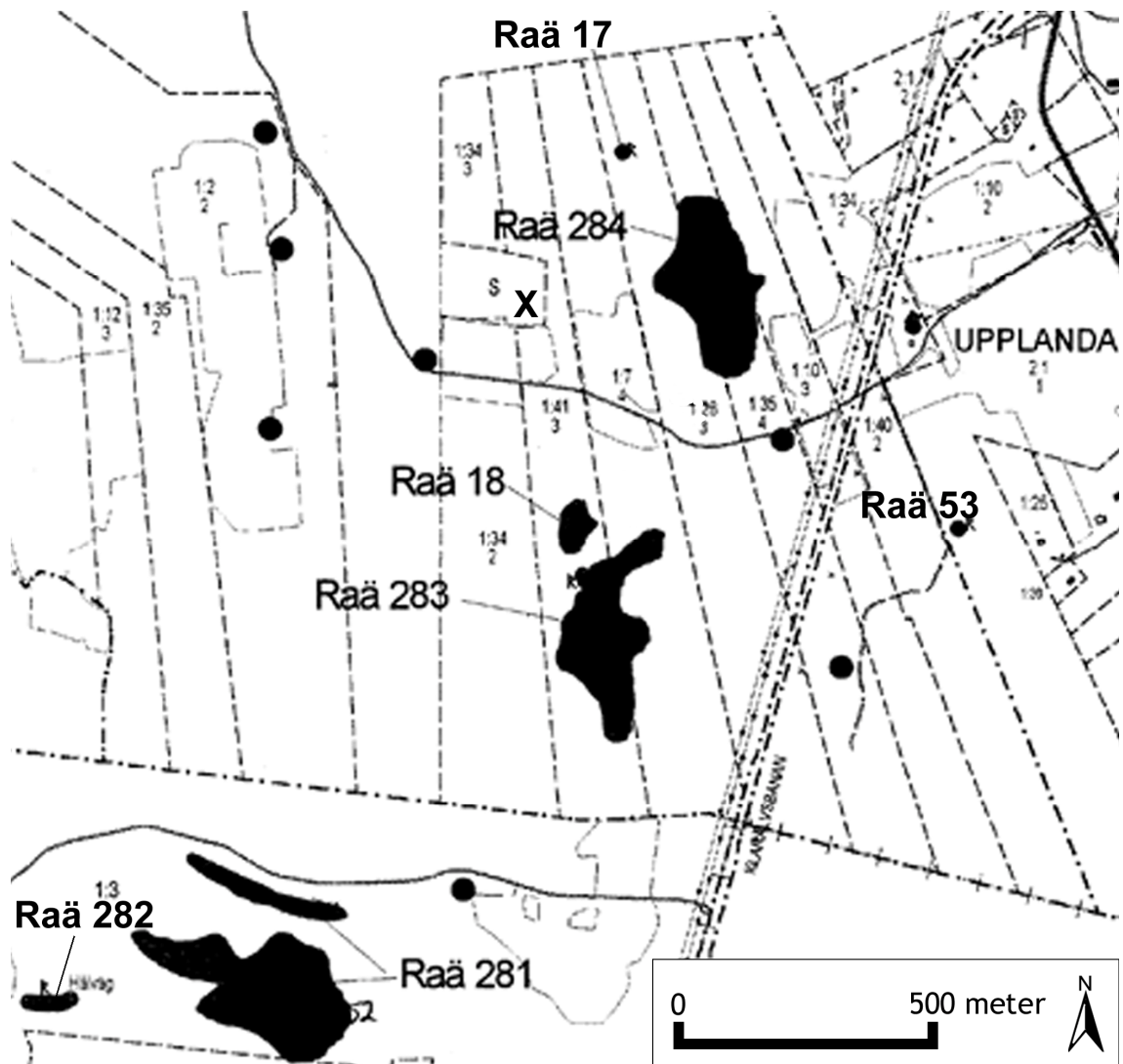
Ortnamnet Ullerud kommer av *ulleröö*, där efterleden *-ö* står för 'land utmed eller invid vatten' – 'land (utefter älven) som tillägnats guden Ull' (SOV VIII, s. 37; Rosell 1981, s. 34f). Namnet antas därför vara tämligen gammalt som områdesnamn, "sannolikt långt äldre än dyrkan av Frö, Oden och Tor" (Rosell 1981, s. 172). Ålder och karaktär på övriga ortnamn inom bygden varierar men utgörs mestadels av namn från yngre järnålder eller medeltid (SOV VIII; se nedan).

Området är relativt rikt på fornlämningar av olika slag. Järnåldersgravar ligger dels i anslutning till historiskt känd bebyggelse, dels ensamt i skogsmark. Flera mindre gravfält eller gravgrupper är lokaliserade till Klarälvens stränder, mer skilt från nutida gårdslägen. Där finns stenåldersboplatser, uppgifter om äldre kyrkplatser, lösfynd med mera. Sammantaget finns 412 fornlämningsnummer i Övre Ullerud (Fmis).

Inom Övre Ullerud finns fem registrerade områden med odlingslämningar som bedömts kunna vara från förhistorisk tid: Raä 34, 281, 283, 284 samt 288 (Fmis; se A-E i figur 2). Dateringen är relativ och baseras på fältbesiktningar av områdena samt deras nära relationer till förhistoriska gravar (Nilsson, S. 2003; Olsson muntligen). Raä 34 och 288 ligger på södra delen av Västbynäset i sjön Visten (D resp. E i figur 2). I anslutning till odlingsrösen och fossila åkerformer finns ett gravfält och i omgivningarna finns enstaka gravar av olika typer. Vid fältarbeten på Västbynäset har fler gravar påträffats liksom fler områden med odlingsrösen, även på norra delarna av näset. Inga av dessa lämningar har undersökts arkeologiskt. En redogörelse för fältarbeten och kartstudier på Västbynäset finns samlad i en arbetsrapport (Nilsson, S. 2004).

Figur 2: Äldre odlingslämningar i södra delen av Övre Ullerud. A: Raä 284, B: Raä 283, C: Raä 281, D: Raä 34, E: Raä 288 (Fmis). F är en sannolikt forntida odlingslämning i Nedre Ullerud (Fmis, Raä 101. Källa: Lantmäteriet; Fmis).

Figur 3: Odlingslämningar, forn- och kulturlämningar på Forsnäs och Nyckelby skogs-
marker (Källa: Värmlands Museums arkiv). Svarta punkter (●) är registreringar i *Skog
& Historia (Svo)*. X markerar var torvprovet för pollenanalysen togs.

Raä 283 och 284 är belägna i de sydliga delarna av Nyckelbys skogs-
mark. Inom Raä 284 har ett odlingsröse pekats ut som en möjlig grav
(Fmis). Invid Raä 284 finns en ensamliggande stensättning på en mot söder
exponerad berghylla (Fmis Raä 17). Precis intill Raä 283 ligger ett gravfält
från järnåldern, bestående av högar och övertorvade stensättningar (Fmis
Raä 18; se figur 3). En av höggravarna undersöktes på 1940-talet och man
gjorde då fynd som kunde dateras till yngre järnålder (ATA Dnr 3626/48).

Öster om Raä 283 ligger en ensamliggande höggrav, Raä 53, som angivits som en eventuell rest efter ett gravfält (Fmis; se figur 3). Den ligger för övrigt nära intill gränsen mellan Nyckelby och Upplanda.

Odlingslämningen Raä 281 är belägen på Forsnäs skogsmark (Fmis). Inom området finns ett gravfält bestående av rösen och stensättningar. Möjligen är dessa bronsålderstida, då deras karaktär skiljer sig från järnålderns gravtyper (Olsson muntligen). Mellan Raä 281 och gården Forsnäs finns en registrerad hålväg (dikesformad äldre vägtyp; Fmis Raä 282; se figur 3).

I denna skogsbygd finns således olika slags forngravar och ett antal stora, äldre odlingslämningar, och bygdenamnet är av tämligen hög ålder. Hur relaterar sig då dessa faktorer till bebyggelse och territorialitet?

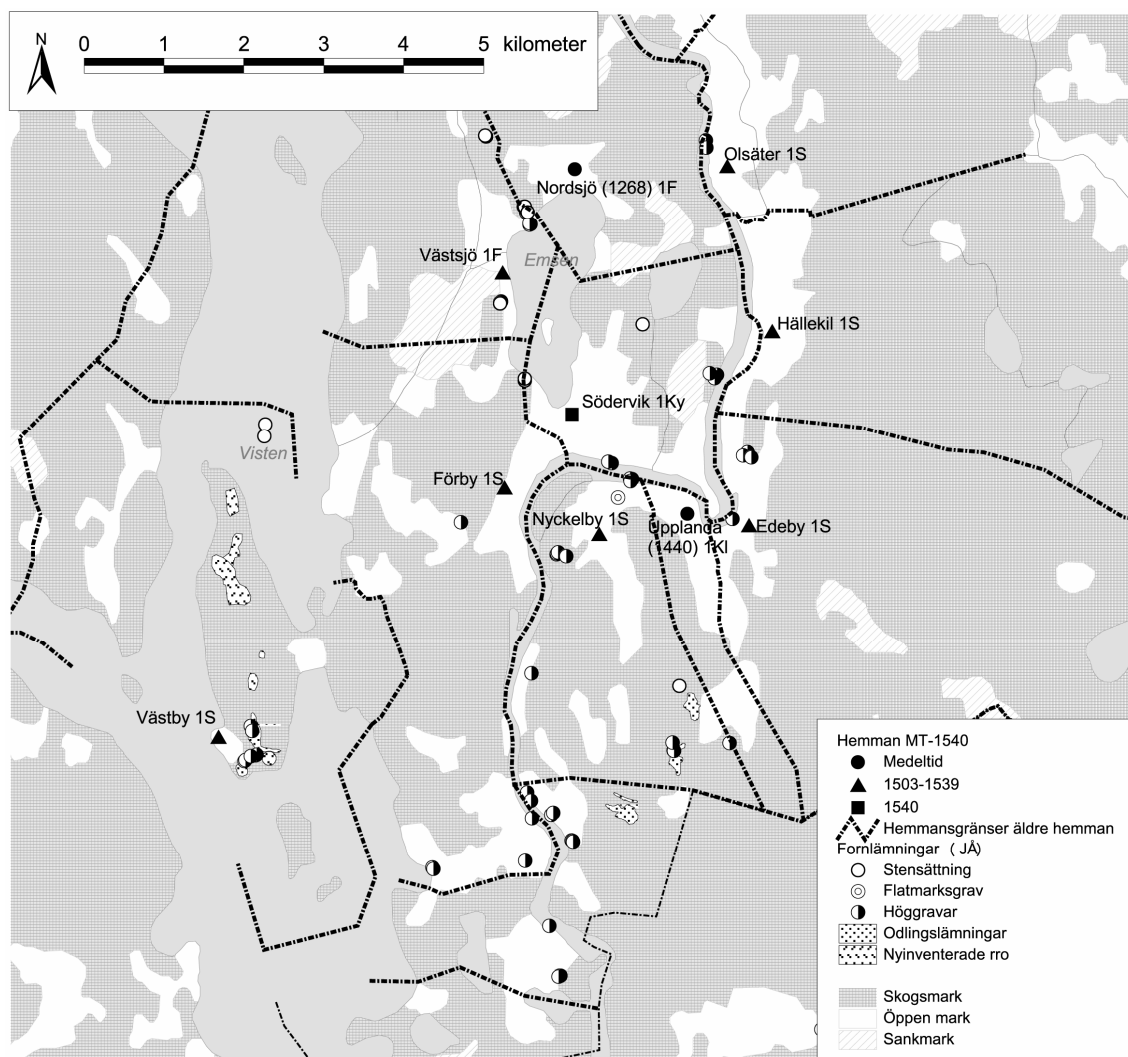
Odlingslämningar och territorialitet

Bygden och bebyggelsen

De många odlingslämningarna i Övre Ullerud med potentiell förhistorisk datering indikerar en omskiftning i bebyggelsestrukturen under förhistorisk tid och senare perioder. Lämningarnas läge i historisk och nutida skogsmark, deras omfattning och karaktär samt tillhörande gravar, tyder på att det kan ha varit fråga om egna och kanske primära gårdsenheter. Till detta ska också läggas relationen mellan bygdens och bebyggelsens ortnamn. Det blir därför relevant att illustrera lokalisering för lämningar och gårdar, liksom territorier såväl för bygden som för enskilda gårdar.

Kartan i figur 4 möjliggör en jämförelse mellan lägen för potentiellt järnålderstida gravar och odlingslämningar, de äldre gårdarnas områden och bygdens utbredning. I kartan har gränser för de gårdar som omtalas före

1540 markerats. Gränserna från denna tid är förstås inte kända i detalj, utan baseras dels på sockenkartan från 1707 (Lmv R99-1:1), dels på uppgifter i ortnamnslitteraturen (SOV VIII; Rosell 1981) och boken om Övre Ullerud (Ljungström 1945).

Figur 4: Äldre bebyggelse, gränser, järnålderstida gravar och äldre odlingslämningar i Övre Ullerud. F = Frälse-, Kl = Kloster-, Ky = Kyrko-, S = Skattejord.

Vad som framträder är relativt stora, sammanhållna gårdsterritorier, där framför allt Edeby, Hällekil, Ölsäter och Förby omfattar stora arealer mark. De flesta gårdarna var skattejord, förutom frälsehemmanen Nordsjö och Västsjö, kyrkohemmanet Södervik samt klosterhemmanet Upplanda. Sö-

dervik omtalas först i 1540 års jordebok (Broberg 1952), de övriga redan 1503 (Samuelsson & Kallstenius 1939) eller i medeltida brev (Nilsson, H. 1997). Södervik var under en period kyrkligt stomhemman, därtill för pastor i Stora Kils socken (SOV VIII, s. 57). Samtliga övergår efter hand till skattehemman (SOV VIII).

Upplanda förefaller vara insprängt mellan Nyckelby och Edeby. Ort-namnet pekar därtill på mark ('högre beläget (odlings)land utmed vatten'; SOV VIII, s. 59) och inte på bebyggelse som de två andra. Upplanda blev under medeltiden klosterjord (Riseberga, SOV VIII, s. 59), då det 1440 byttes bort av väpnaren Thorsten Nielsson (Nilsson, H. 1997, s. 108). Det var troligen alltså frälsejord innan dess. Där finns bland annat en tradition om en gammal kyrkplats (Fmis Raä 16). Några övriga fornlämningar, utöver en odaterad boplatz och den historiskt kända gårdstomten, finns inte registrerade inom Upplanda (Fmis).

Det historiska kartmaterialet visar på förändringar i fastighetsstrukturen. En markant sådan är att Forsnäs anlades 1608 på mark tillhörande Nedre Ullerud (Ljunggren 1945, s. 300), medan det 1707 tillhörde Övre Ullerud (Lmv R99-1:1 1707). Även andra gårdar i socknens södra del har överförts till Övre Ullerud från Nedre Ulleruds och Stora Kils socknar (Ljunggren 1945, s. 297ff). Det förelåg också en gränstvist mellan Nyckelby och Forsnäs på 1700-talet (Lmv R99-29:2 1763-64; se figur 7b). Formeringen av bygden såg alltså annorlunda ut i dess södra del före 1700-talet.

Namnet Övre Ullerud sannolikt av mycket hög ålder, och relaterar till ett territorium – en bygd. Bygden i äldre tid kan ses som det lokalsamhälle inom vilket gemensamma beslut för den inre fördelningen av territorier för gårdar hanterades. Inslaget av frälsejord indikerar också att kronan tidigt haft anspråk på marken i bygden. Den yttre avgränsningen av bygden kan antas ha varit huvudsakligt definierad under äldre järnålder. Den var sannolikt fastställd genom förhandling (på härads- eller landskapsnivå) med

grannbygderna (Norra) Råda, (Östra) Ämtervik, (Stora) Kil, Nedre Ullerud och Väse (senare Nyed), även om tvister också bör ha förekommit (se t.ex. figur 7b).

Exakt hur de invid älven belägna talrika forngravarna ska tolkas in i sammanhanget kan inte avgöras. De kan ha hört samman med de under yngre järnålder nyetablerade gårdslägena, de kan under föregående period även ha fungerat som ägomarkörer för enskilda gårdars territorier i anslutning till Klarälven, eller så kan de ha representerat samtida bebyggelse.

Möjligt är att forngravar som ligger på eller nära gårdsgränser kan ha fungerat som territoriemarkeringar i en tid då kartor saknades, men då det ändå fanns behov att markera sina områden (jmf Widgren 1983, s. 116ff). Tänkbara exempel på detta finns invid sjön Emsen, mellan Västsjö och Nordsjö, kanske även mellan Förby och Södervik, liksom den ensamliggande höggraven nära södra delen av gränsen mellan Nyckelby och Upplanda (Fmis Raä 53; se figur 4). Några långtgående slutsatser är dock svårt att dra utan vidare undersökningar.

Flera av de gårdar som är skriftligt kända från äldre tid (enligt figur 4) har relativt unga ortnamn, yngre än bygdenamnet, sannolikt tillkomna under yngre järnålder eller tidig medeltid. Det finns därför anledning att anta att bebyggelsen som vi idag känner den fixerades inom bygdeterritoriet under yngre järnålder och medeltid. Däremot antyder fornlämningarna att de enskilda gårdarnas territorier inom bygden lades fast tidigare. Sålunda skulle man hypotetiskt kunna tala om brott i kontinuiteten för enskilda boplatser, men inte för bosättningsområdena (jämför *place continuity* respektive *settlement area continuity* enligt Widgren 1983). Eftersom omlokaliseringen av gårdslägena har givit upphov till nya ortnamn (t.ex. Strid 1993, s. 43ff; 46ff) bör den ha varit tämligen omfattande och genomgripande.

För att belysa bebyggelsekontinuitet inom ett gårdsterritorium i Övre Ullerud valdes Nyckelby som exempel.

Exempel från Nyckelbyskogen

Bebyggelsedynamik och territorialitet inom Nyckelby studeras med en pollenanalys, odlingslämningar, forngravar samt historiska kartor som underlag, där även iakttagelser från fältbesök ingår. Tolkningen av materialet integreras i den efterföljande tolkningen av förhållandena i hela bygden.

Nyckelby (av fornsvenskans *Myckil* – 'stor'; SOV VIII, s. 56) ligger innanför en skarp krök av Klarälven. Dagens bebyggelse ligger i gårdens norra delar (se figur 2), där man också återfinner gårdstomterna i de historiska kartorna (t.ex. Lmv R99-1:1 1707; R99-29:1 1763). På södra delen av Nyckelby skogsmark finns två äldre, större odlingslämningar, förhistoriska gravar samt ett antal sentida torplämningar (se figur 3).

Pollenanalys

Orsaken till valet av Nyckelby som exempel är att det endast var här som det fanns möjlighet att ta torvprov för en pollenanalys i närheten av en potentiellt förhistorisk odlingslämning (se Karlsson, Nilsson & Segerström 2004). Provtagningsmyren är belägen strax norr om nutida odlingsmark, ca 350 m väster om Raä 284 och ca 500 m norr om Raä 283, är ca 250 gånger 150 meter stor och bevuxen med tall. Myrens nutida utseende tyder på att den vid något tillfälle utnyttjats för torvtäkt samt att den dikats ut.

Resultaten från pollenanalysen och de tre dateringarna redovisas i tabell 1 och 2 samt figur 5. Utifrån de kalibrerade ¹⁴C-dateringarna konstruerades ett djup-/ålder-diagram (Karlsson, Nilsson & Segerström 2004, s. 14, figur 3) samt ett pollendiagram (figur 5 nedan). Djup-/ålder-diagrammet har använts för att uppskatta åldern på de nivåer i nedanstående resultattolkning som inte är daterade. Utifrån förändringar av pollensammansättningen har pollendiagrammet delats in i fyra faser, A-D (tabell 2; figur 5).

Pollendiagrammet indikerar att det sker en förändring i torvtillväxthastigheten mot en snabbare torvtillväxt mellan 93 och 45 cm, vilket kan bero på förändrade hydrologiska förhållanden på myren. Granens uppgång i diagrammet, vid 120 cm, är daterad till ca 40 f.Kr – 210 e.Kr. Detta stämmer väl överens med dateringar av granens uppgång från andra studier i Värmland och norra Västmanland (Almqvist-Jacobson 1994, Emanuelsson et al. 2003, Segerström & Nordström 2001).

Tabell 1: Kol-14-analyser av tre prover från myren vid Nyckelby. De kalibrerade dateringarna är avrundade till närmsta 10-tal. Ua = Uppsala. ^{14}C = Kol-14. BP = Before Present; före 1950. AD = Anno Domini; efter vår tideräknings början (e.Kr.). 1σ och 2σ = olika intervall för dateringens noggrannhet.

Provdjup och -typ	Lab-nummer	^{14}C ålder BP	Kalibrerad ålder vid 2σ	Kalibrerad ålder vid 1σ
45-46 cm, makro	Ua-22000	720 ± 45	AD 1220 – 1390	AD 1260 – 1380
93-94 cm, makro	Ua-22001	1280 ± 45	AD 660 – 870	AD 690 – 780
119-120 cm, makro	Ua-22002	1935 ± 45	BC 40 – AD 210	AD 20 – 130

Tabell 2: Förändringsfaser i markutnyttjande vid myren i Nyckelby (baserat på datering, tabell 1, samt vegetationsförändringar, figur 5).

Fas	Datering (ca)	Anm.
A	400-100 f.Kr. – 40 f.Kr.-210 e.Kr.	Öppen lövskog. Inga entydiga tecken på mänsklig påverkan.
B	40 f.Kr.-210 e.Kr. – 660-870 e.Kr.	Granpollen börjar förekomma. Vissa indikationer på mänsklig påverkan, bl.a. bete, men osäkert.
C	660-870 e.Kr. – 1600-1700 e.Kr.	Första tecknen på sädesodling. Starka indikationer på mänsklig påverkan, både odling och bete.
D	1600-1700 e.Kr. – Nutid	Ökning av sädespollen samt av indikatorer på bete och/eller slätter. Indikationer på dikning av myren.

Räckvidden för en pollenanalys av odling är begränsad, men i det här fallet bör odling på Raä 284 ha fångats upp (Karlsson, Nilsson & Segerström 2004). Pollenanalysen tyder på att mänsklig påverkan på mark och växter kan ha börjat omkring vår tideräknings början. I mitten av period B (uppskattningsvis 200 – 400 e. Kr.) börjar andelen pollen från arter som förvisso förekommer naturligt, men gynnas av människan, att öka. Det går dock inte entydigt att säga att denna ökning är kopplad till mänskliga aktiviteter, som exempelvis boskapsdrift, eller om den har naturliga orsaker. Ett problem är att pollen från viktiga betesindikatorer som exempelvis enbuske saknas. Avsaknaden av enpollen i hela diagrammet kan betyda att det inte fanns någon en i närheten, men det kan också bero på svårigheter att identifiera enpollen, som ofta är relativt dåligt bevarade.

Under period C, med början under 600 – 800-talen, förekommer de första säkra tecknen på mänsklig påverkan i och med att vi ser de första förekomsterna av sädesslagspollen i diagrammet. Pollen från sädesslag sprider sig endast kortare sträckor, vilket tyder på att man bedrivit sädesodling i närheten av provtagningsplatsen (Segerström 1991; Emanuelsson & Segerström 1998). Exakt när de olika åkrarna varit i bruk går idag inte att säga. Det är fullt möjligt att den näraliggande odlingslämningen Raä 284 började brukas vid denna tid. Det går inte att entydigt utläsa när de förhistoriska odlingslämningarna övergivits.

Odling förekom sedan mer eller mindre konstant i närheten av provtagningsmyren fram till nutid. En viss expansion kan noteras under de senaste ca 300 åren (period D). Antagligen var det då som den nuvarande åkermarken söder och väster om myren togs i bruk (se figur 7a-d nedan).

Kronologiskt står tiden för odlingens början, ca 600 – 800-tal, i paritet med dateringar från två undersökta fornåkrar öster om sjön Fryken. Resultat från undersökningar av röjningsrösen där visar att de troligen lagts upp under 600 – 700-talen (Myrdal-Runebjer & Nilsson 1998).

Odlingslämningar och gravar

Odlingslämningen Raä 283 (se figur 3) beskrivs i fornminnesregistret som ca 400 x 170 m, innehållande ca 20 röjningsrösen, som är ca 3-10 x 8 m stora och 0,1-0,4 m höga. I områdets mellersta del har inventerarna bedömt att det finns tre eventuella stensättningar, 9-11 m i diameter och ca 0,4 m höga. Delar av odlingslämningen är skogbeväxt medan en del ligger ute i ett hygge, som fanns även då inventerarna var där i mitten av 1990-talet. I nordvästra delen av Raä 283 finns två höggravar, 6-7 m i diameter och 0,5-0,7 m höga. Den mindre av dem anges som delvis söndergrävd (Fmis).

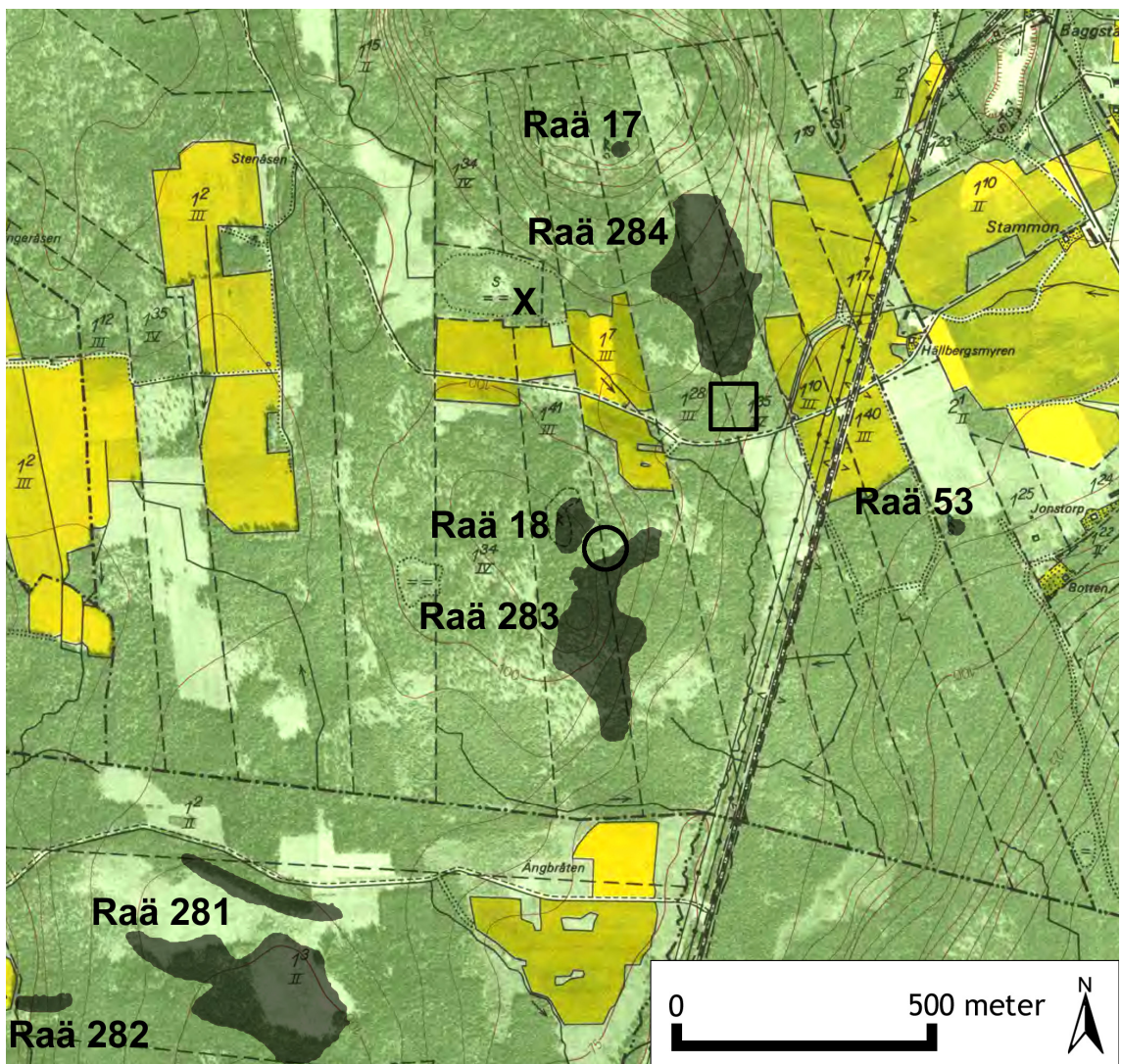
Norr därom ligger gravfältet Raä 18, ca 90 x 70 m stort, bestående av 11 högar, ca 5-12 m i diameter och upp till 1,6 m höga (Fmis). Arkeologen Ingemar Atterman undersökte en av högarna 1948. Mitt i högen fanns en koncentration av brända ben, något järnföremål samt några glaspärlor (ATA Dnr 3626/48). På en av högarna står en långsmal sten upprest.

Odlingslämningen Raä 284 ligger norr om grusvägen, ca 200 m från Raä 283 och 18. Området beskrivs som ca 340 x 210 m stort med ett trettio-tal röjningsrösen, vilka är 3-6 m i diameter och upp till 0,3 m höga. Ett av rösena anges som en möjlig stensättning, även om det är osäkert (Fmis). Öster om området sluttar marken mer kraftigt, ner mot sentida åkermark. Norrut vidtar en stenig bergbrant. Åt söder finns ingen tydlig avgränsning, annat än att röjningsrösena tar slut. I sydväst angränsar området till sentida åkermark, där det vid mitten av 1800-talet var ängsmark (Lmv R99-29:4 1849-51; se figur 7c). Mot nordost, där Fågelmossen ligger, är marken sumpigare. Norr om och ca 30 m ovanför området ligger en stensättning, Raä 17, närmast kvadratisk, ca 7 x 7 m (Fmis). Den ger ett tämligen oansenligt intryck men har ett vackert läge på en avsats, exponerad mot söder.

Vid fältarbete 2003 påträffades en sannolik hålväg (inom cirkel i figur 6). Hålvägen går i öst-västlig riktning rakt in emot gravfältet Raä 18. Den

syns endast där den når gravfältet och går heller inte att följa längre österut. Någon hålväg här finns inte omnämnd i fornlämningsregistret (Fmis).

Sydost om Raä 284 men norr om grusvägen kan svaga spår efter plogfåror ses i skogsmarken (inom kvadraten i figur 6). En bit söder om vägen finns igenväxt sentida åkermark. Mellan denna och Raä 283 finns ett antal enstaka odlingsrösen, men de kan lika gärna härröra från ängsodling (Nilsson, S. 2003) i samband odlingen på den nu igenväxta åkern.

Figur 6: Översikt av iakttagelser från fältbesök. Kvadraten visar läget för eventuella plogfåror, cirkeln det ungefärliga läget för en hålväg. Pollenprovplatsen markerad med X (utsnitt ur ekonomiska kartan 11D 3d, med odlingslämningarna inlagda som halvtransparenta figurer. Källa: Lantmäteriet; Fmis).

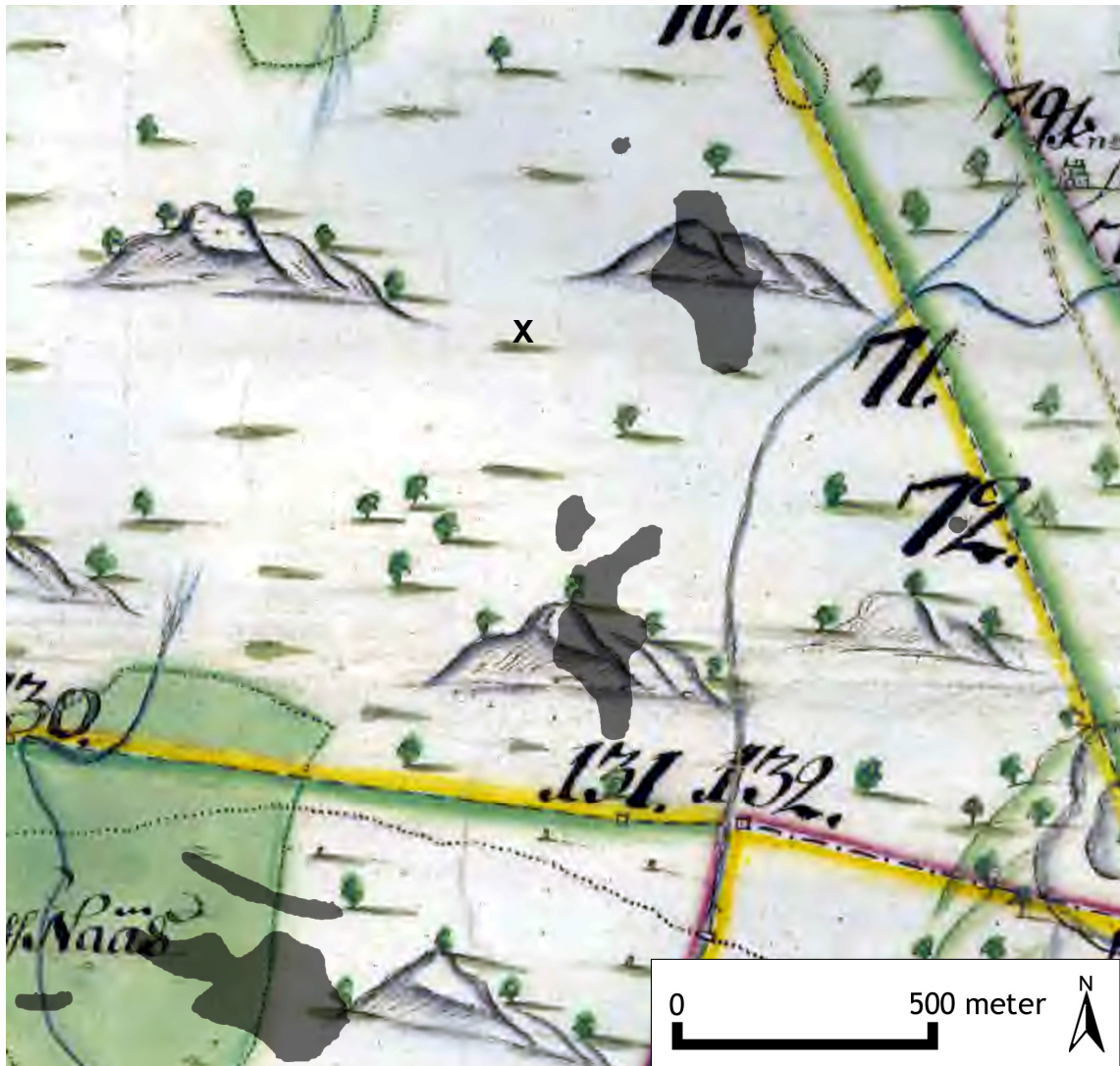
Detta gör bedömningen av Raä 283 som forntida odlingslämning problematisk, liksom relationen till Raä 284. En försvårande faktor är att delar av området idag är ett markberett hygge, beväxt med 10-15-åriga granar. Tre större rösen kan ses i en slänt öster om hygget, vilka är de som av Raä bedömts eventuellt kunna vara gravar. Vidare ligger ett par stenansamlingar i områdets norra kant, åt de båda ensamliggande högarna till. I övrigt är karaktären på och utbredningen av eventuell övergiven odlingsmark inom Raä 283 mycket svår att bedöma.

Historiska kartor

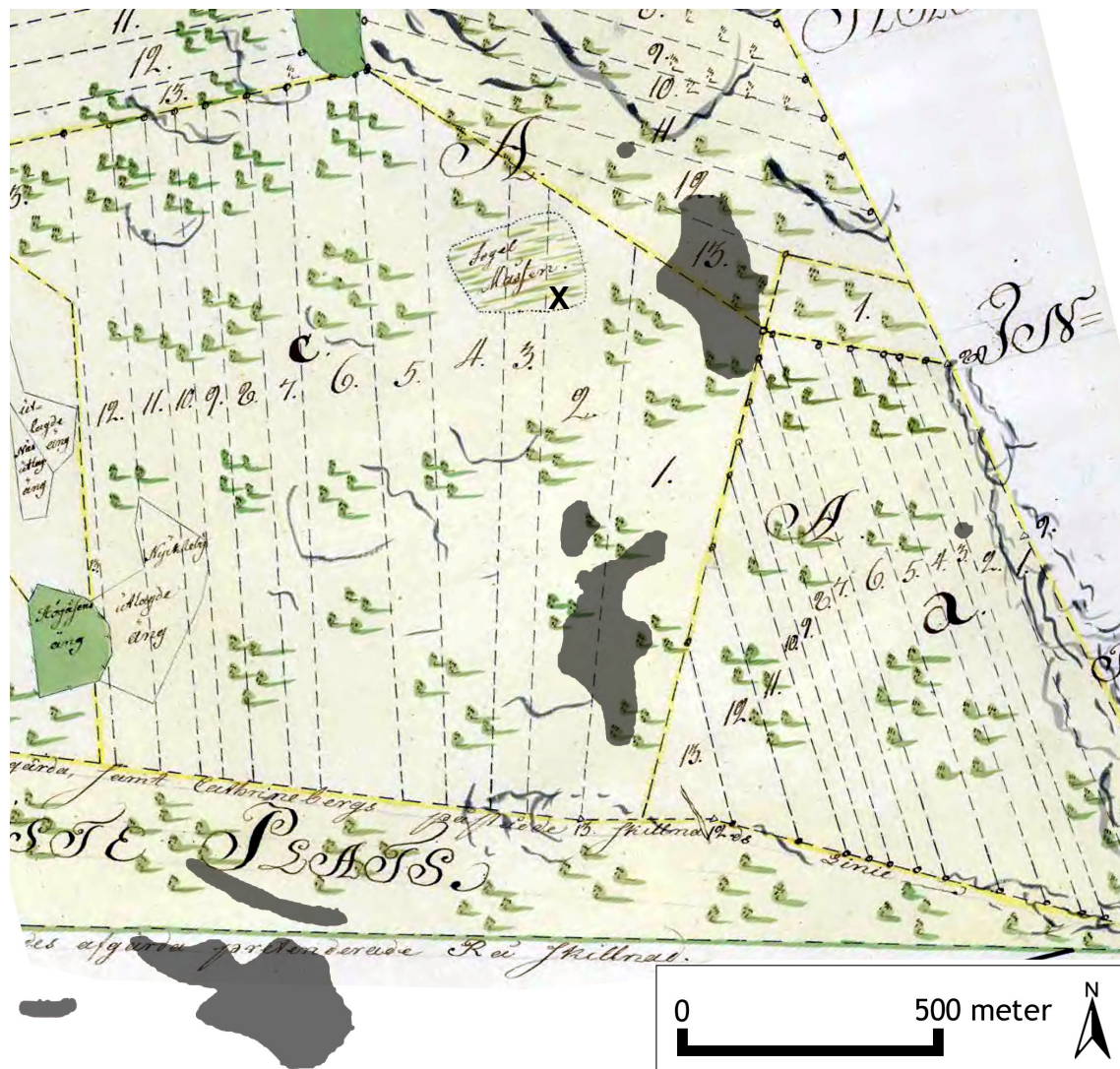
Figurerna 7a-d visar en sekvens av historiska kartor över området kring Raä 283 och 284. Respektive karta har storleksförändrats och vridits så att de alla är i samma skala och riktning. Därpå har de aktuella fornlämningarna placerats in, i sina verkliga lägen. Samtliga karttexter har exciperats, men ingenstans nämns något om stenrösen eller forngravar.

Av de historiska kartorna att döma har området varit utmark med skog, sedermera delvis även äng och åker från 1700-talets början och till idag. Under 1700-talet var det enbart skogsmark. Åt nordväst fanns ”Nyckelby ängsmark” (Lmv R99-1:1 1707; R99-29:2 1763-64; se figur 7a-b). På storskifteskartan för Nyckelby står för övrigt namnet *Fogelmässen* utsatt på provtagningsmyren för pollenanalysen (Lmv R99-29:2 1763-64).

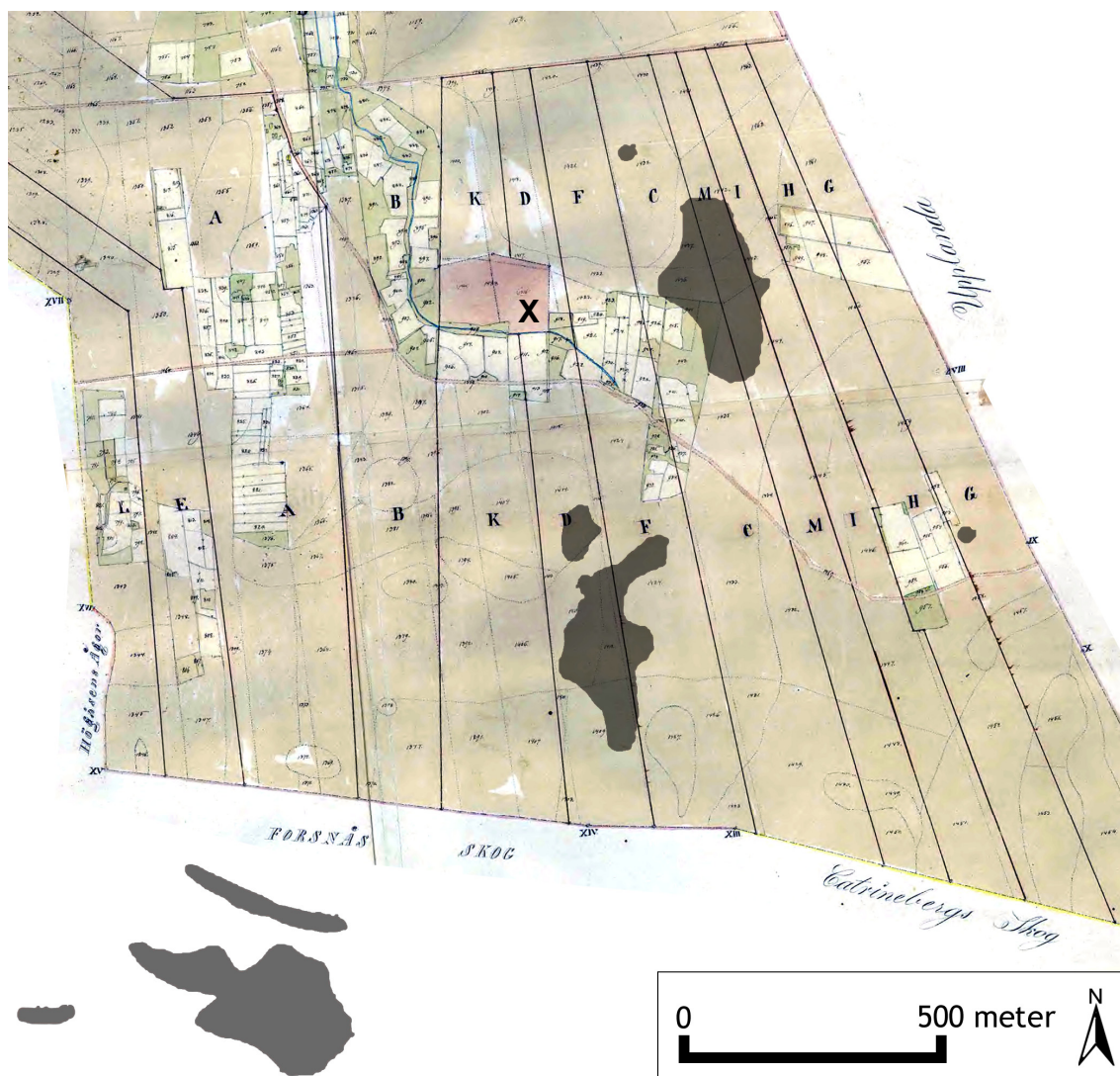
Vid mitten av 1800-talet fanns det åker- och ängsmark strax söder om myren och direkt väster om Raä 284, som dock endast partiellt tangerade odlingslämningen (Lmv R99-29:4 1849-51; se figur 7c). I slutet av samma sekel fanns ingen ängsmark markerad och åkermarken hade mindre omfattning mot tidigare. Åkern omedelbart söder om Fågelmossen hade samma utbredning på 1890-talet som den har idag. Vidare hade ett antal torp tillkommit sedan 1850-talet (Häradsekonomiska kartan blad 119, 120, 133, 134; se figur 7d) , men de är idag alla borta.

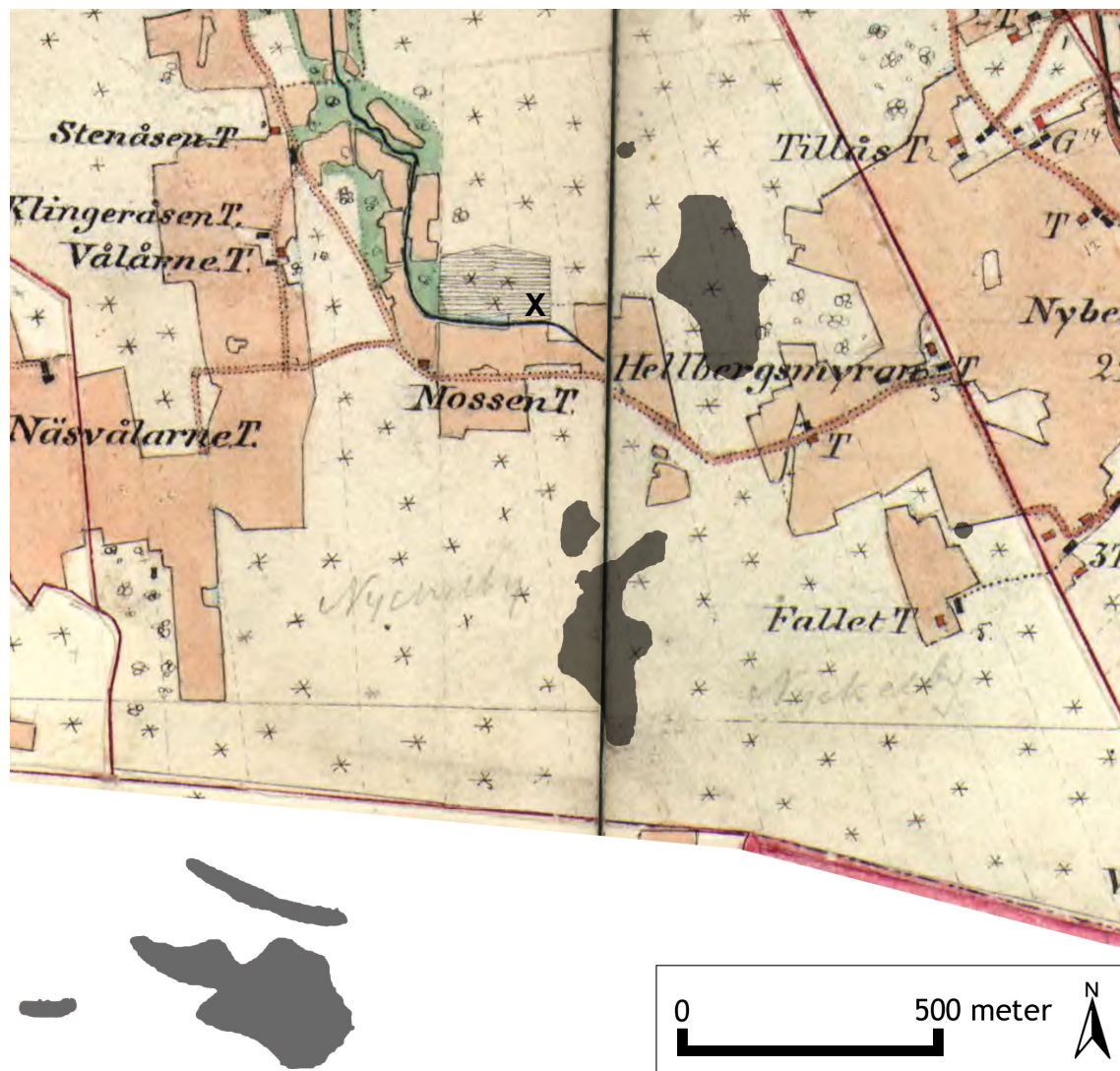
Figur 7a: Utsnitt ur sockenkartan över Övre Ullerud 1707 (Lmv R99-1:1) med odlingslämningarna inlagda som halvtransparenta figurer. Platsen för pollenanalys är markerad med X. Kartan visar att området då var skog (källa: Lantmäteriet; Fmis).

Figur 7b: Storskifteskarta Nyckelby skogsmark 1763-64 (Lmv R99-29:2) med odlingslämningarna inlagda som halvtransparenta figurer. Provtagningsplatsen för pollenanalysen är markerad med X. Även här var det skog omkring lämningarna. På originalkartan syns att myren där provet togs heter Fågelmossen. Gränsen mellan Nyckelby och Forsnäs var omtvistad, att döma av denna karta (källa: Lantmäteriet; Fmis).

Figur 7c: Utsnitt ur laga skifteskartan för Nyckelby 1849-51 (Lmv R99-29:4). Odlingslämningarna är inlagda som halvtransparenta figurer och pollenprovplatsen är markerad med X. Fågelmossen anges som samfällighet – kanske för torvtäkt? Söder och öster om Fågelmossen har åker odlats upp. Denna omges av ängsmark och tangerar som synes Raä 284 (källa: Lantmäteriet; Fmis).

Figur 7d: Området kring Fågelmosse i slutet av 1800-talet (Häradsekonomska kartan blad 133 och 134). Odlingslämningarna är inlagda som halvtransparenta figurer, och pollenprovplatsen är markerad med X. Många torp hade tillkommit vid denna tidpunkt (källa: Lantmäteriet; Fmis).

Tolkning

Tolkningen utifrån sammanhangen i Övre Ullerud är att en omstrukturering av fast bebyggelse ägde rum inom bygden under slutet av järnåldern och början av medeltiden. Det sammanfaller väl i tid med den relativa dateringen av den undersökta höggraven inom Raä 18 till yngre järnålder (ATA Dnr 3626/48), och resultaten av pollenanalysen från Fågelmossen. Dessa gårdsenheter bör ha tillkommit vid tidigare omstrukturering av bebyggelse, vars historia inte har kunnat belysas i föreliggande studie. En hypotes är att detta skedde under äldre järnålder, då bygdens territorium avgränsades gentemot grannarna. Då bör även de enskilda gårdsterritorierna ha börjat spela en roll för bygdens inre konstitution.

Vad gäller förhållandena inom Nyckelby, vid Raä 18, 283 och 284, är tolkningen att dessa är lämningar efter en och samma järnålderstida gårdsenhet. Omfattningen av odlingslämningarna Raä 283 och 284 samt att det finns ett relativt stort gravfält i direkt anslutning till dem, antyder att där funnits en sammanhängande, självständig och primär gårdsenhet. Där finns odlingsmarker med röjningsrösen, ett gravfält samt en halvveg, varintill bör ha funnits en (eller flera) boplatser. Under senare perioder, från 1800-talet och framåt, har åkerbruk pågått i området men då på annan, intilliggande mark. Omkring den yngre åkermarken har funnits ängsmark. Denna kan till vissa delar ha brukats inom ramen för vad som kallats ängsodling (Nilsson, S. 2003) som givit upphov till nya röjningsrösen bland de äldre.

Den på en berghylla exponerade stensättningen Raä 17 hör delvis till sammanhanget. Den bör sannolikt tolkas som en (äldre) markering för ett gårdsterritorium (kanske baserat på släkttillhörighet; se t.ex. Widgren 1983, s. 116ff; även Mascher 1995), snarare än som tillhörande samma tidrumsliga kontext som odlingslämningarna och gravfältet.

Förhållandena på Nyckelbyskogen stämmer även in på odlingslämningarna, gravarna och bebyggelsen på Västbynäset. Där kan antas att bebyggelsen bara flyttat något hundratal meter på den södra delen av näset. Odlingslämningen Raä 281 på Forsnäs skog är möjligen av högre ålder än de andra, då de gravar som ligger där är av annan karaktär. Det utesluter på intet sätt bebyggelse och markanvändning under järnåldern med övergivande och omstrukturering av bebyggelse. Slutsatser om lämningarna både på Forsnäs skog och Västbynäset förutsätter dock djupare undersökningar.

Bebyggelsedynamik och kontinuitet – odlingslämningarnas vittnesbörd

Syftet med föreliggande studie var att problematisera äldre odlingslämningar i förhållande till territorialitet och kontinuitet för bebyggelse i Övre Ullerud. Resultaten pekar på att bygdens bebyggelsehistoria under järnålder präglats av komplexitet och dynamik och omstrukturering och omflyttning av enskilda bebyggelseenheter.

Dock innebär även detta ett slags kontinuitet, en rumskontinuitet inom fixerade territorier, snarare än en platskontinuitet för en enskild boplats. Vissa gårdar kan antas ha legat i samma eller näraliggande lägen under längre tid, medan andra flyttats inom bygden. Den sannolika ramen inom vilken en gård kunde flyttas bör ha varit gårdens eller byns territorium.

Omflyttningarna av bebyggelse förefaller ha skett inom flera gårdars ägoområden vid samma tid, vilket antyder något slags gemensam överenskommelse inom lokalsamhället. Det pekar i sin tur på en mer horisontell maktstruktur i det dåtida lokalsamhället än en mer vertikal.

Svaren på frågorna angående de förhistoriska odlingslämningarna i Övre Ullerud blir således följande.

1. *Har de utgjort primära gårdar eller sekundära enheter?*

Det har sannolikt varit fråga om självständiga, primära gårdar.

2. *Vilken relation har de haft till annan samtida bebyggelse?*

Övrig, samtida bebyggelse går inte att belysa utifrån odlingslämningarna, utan måste studeras specifikt. Dock är det rimligt att anta att lägena för flera av de gårds- och bytomter som återfinns i historiskt kartmaterial och i nutid är ett resultat av en omstrukturering under yngre järnålder.

3. *Vilken slags bebyggelsekontinuitet visar odlingslämningarna på?*

De indikerar en rumskontinuitet snarare än en platskontinuitet. Detta är viktigt inte bara för det historiska skeendet i sig, utan även en metodologisk fråga vid undersökningar av odlingslämningar – en fråga om forskarens synsätt, där Hägerstrands dioramaprincip är beaktansvärd.

4. *Vilka kopplingar kan göras på olika skalnivåer mellan odlingslämningarna och territorialitet?*

Beslut rörande territorier för gårdar behövde förhandlas mellan många intressenter. Förändringar i bebyggelsens lägen verkar ha varit genomgripande för bygden som helhet, inte bara för enstaka gårdar. Dock har gårdsterritorierna vidmakthållits.

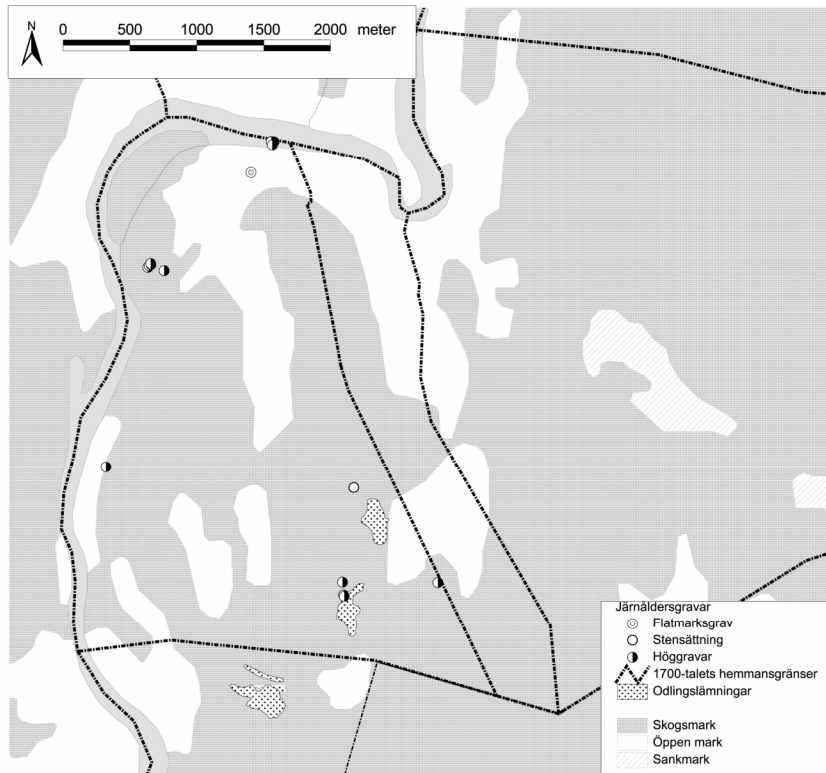
Övre Ulleruds bebyggelsegeografi har präglats av omstrukturering, vid ett tillfälle under äldre järnålder och sedan igen under yngre järnålder. Bygdens och sannolikt även gårdarnas *territorier* var förhandlade tämligen tidigt, troligen under äldre järnålder, och förblev sedan relativt konstanta. Bebyggelsens *lägen* fixerades i många fall dock senare, under yngre järnålder och tidig medeltid.

Territorialitet har varit viktig under lång tid och på flera skalnivåer, såväl på gårdsnivå som på bygdenivå. De enskilda gårdarnas och byarnas handlingsutrymmen – territorier – förhandlades inom lokalsamhället – bygden – grannarna emellan och inom dessa förekom omstruktureringar av själva bebyggelsen och sannolikt även den brukade marken. Allt ägde rum inom det större territoriet, bygden.

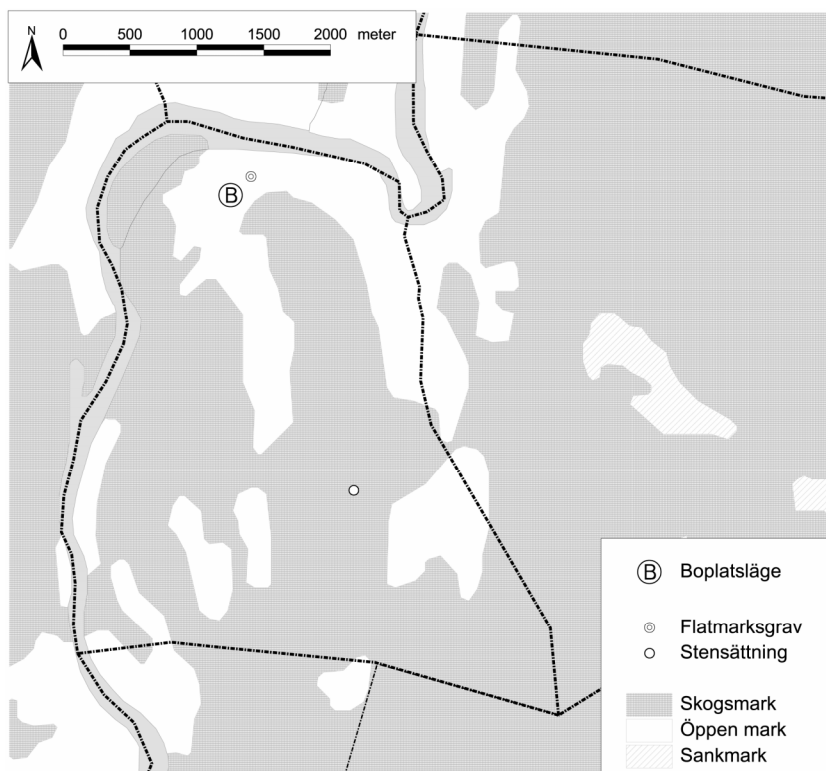
Vad som kan kallas platskontinuitet bör liksom rumskontinuitet därför metodologiskt inkluderas som en analysfaktor vid bosättningsgeografiska studier. Hägerstrands (1982) dioramaprincip blir intressant i detta sammanhang. Genom att se till bebyggelsens territorialitet på olika skalnivåer och över tid kan enskilda boplatser kontinuitet belysas på ett annat sätt, än genom att enbart undersöka enskilda boplatser isolerat. De skalnivåer som blir relevanta i sammanhanget är för det första gårdens ägområde, alltså gårdens (hemmanets) eller byns territorium, för det andra byalagens eller bygdens territorium.

Yngre ortnamn i förhållande till ett äldre bygdenamn indikerar en omflyttning av bebyggelse, inom bygden Övre Ullerud. Det gör också potentiellt äldre odlingslämningar ute i skogsmarken med näraliggande forngravar, liksom strukturen på gårdsgränser samt gårdarnas historia. Forngravar invid Klarälven, skilda från dagens bebyggelse och kända odlingslämningar, markerar sannolikt gårdarnas territorier.

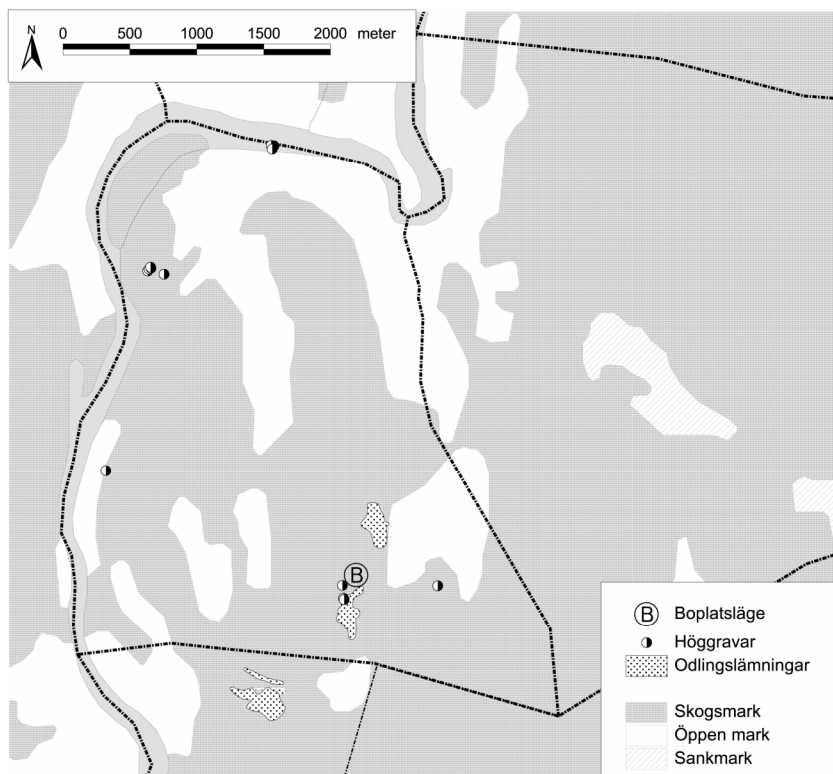
Resonemangen förtydligas av en kronologiskt sekventiell, hypotetisk illustration av bebyggelse och territorialitet inom Nyckelby (figur 8a-d). Den visar skillnaden mellan platskontinuitet (enskilda boplatser anläggs, överges, återetableras) och rumskontinuitet (bebyggelsen är konstant inom gårdens territorium).

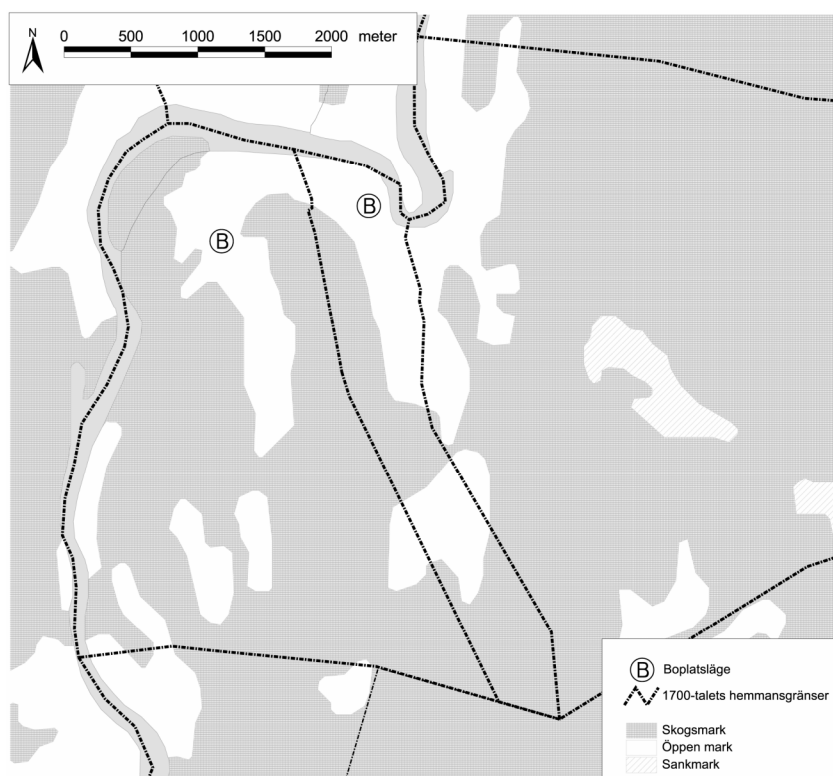
Figur 8a: Översikt över Nyckelby (och Upplanda).

Figur 8b: Boplatsläge (hypotetiskt) och gravar under äldre järnålder.

Figur 8c: Boplatsläge, gravar och odlingslämningar under yngre järnålder.

Figur 8d: Boplatslägen under medeltid. Upplanda har här tillkommit.

Som en effekt av att gårdsgränsen markerats genom en framträdande linje, går bildsekvensen att tolka som att gårdsterritoriet har varit konstant och fixt över tid. Linjen ska dock betraktas som en kartteknisk detalj. I själva verket bör ägoområdet ses som en *ianspråktagen och vidmakthållen areal mark*. Denna har varit revirmarkerad med odlingar, gårdar, gravar med mera. Kontinuitet för bebyggelse och territorium är intimt sammanlänkade genom en tidrumslighet, präglad av dynamik. Arealen har varit något hela tiden förhandlat inom lokalsamhället, ständigt format, omformat och återformat, men har i det här fallet sannolikt varit tämligen konstant.

Tvärvetenskap blir en nödvändighet i denna typ av studier. En huvudsaklig källa till kunskap var den pollenanalys som utfördes på ett torvprov från en myr i närheten av odlingslämningen Raä 284 och gravfältet Raä 18. Helst skulle den ha stöttats upp av fler arkeologiska undersökningar, fosfatkartering med mera för att få bättre detaljkunskap om lämningarna. Resultaten visar, liksom resultat från andra håll (t.ex. Emanuelsson, Nilsson & Wallin 2003), emellertid att relativt god kunskap kan nås om markanvändning och lokalsamhälle genom landskapsgeografiska analyser och pollenanalys i kombination. Styrkan i en sådan kombination är att det främst är utrymmet, det areella, som ställs i fokus och inte enbart boplatsen, det punktuella. Bosättningshistoria handlar inte enbart om gård eller boplats, utan även om territorialitet och tidrumslighet – om diorama.

Konflikter och överenskommelser om fördelning och disposition av mark bör ha sett olika ut inom olika slags lokalsamhällen. En tolkning av lokalsamhället i Övre Ullerud under järnåldern är att det var mer horisontellt än vertikalt. Makten över marken var fördelad på ett större antal personer, som i gemensamma beslutsprocesser fick förhandla fram hur omstruktureringar av bosättning och markanvändning skulle äga rum. Faktorer som indikerar horisontalitet är en hög andel skattejord i relation till frälsejord i äldre tid, samt inte minst de många äldre odlingslämningarna i skogsmark.

Dock visar inslagen av frälse- och klosterjord att det även har funnits andra, mer övergripande intressen av mark i Övre Ullerud. Dessa intressen bör i så fall ha haft sina rötter i yngre järnålder.

Avslutande kommentarer

Skeendena i Övre Ullerud under järnåldern överensstämmer med resultat från undersökningar i andra delar av den mellansvenska skogsregionen: en expansion av bosättning och odling under äldre järnålder åtföljs av ödeläggelse av enskilda brukningsenheter (t.ex. Liedgren 1992; Almquist-Jacobson 1994; Engelmark et al. 1997; Emanuelsson 2001; Liaser & Olsson 2001; Segerström & Nordström 2001; Johansson, E. (red.) 2002). Pollendiagrammet från Fågelmossen på Nyckelby skogsmark är tämligen typiskt i sammanhanget (Karlsson, Nilsson & Segerström 2004).

Det är i många fall mindre känt vad som skett på bygdenivå, om övergivna enheter representerar allmän ödeläggelse eller allmän omstrukturering, likaså om det rör sig om primära eller sekundära enheter. I Dalby i norra Värmland skedde uppenbarligen en mer omfattande omstrukturering av primära gårdar med tillhörande sätrar under äldre till mellersta järnålder (Emanuelsson, Nilsson & Wallin 2001; Emanuelsson et al. 2003). Liknande skeenden kan iaktas i exempelvis östra Härjedalen (Johansson (red.) 2002). Trots generell överensstämmelse med förhållanden i andra skogsbygder har Övre Ullerud en egen, specifik bebyggelsehistoria. Odlingslämningarna representerar en omstrukturering av bebyggelse inom ett sedan tidigare etablerat bygdeterritorium. Omflyttningen av gårdar och odlingar har dock främst skett inom gårdarnas ägoområden. Både gårdarnas och bygdens territorier har förhandlats grannar emellan inom lokalsamhället respektive häradet eller annan regional nivå.

Studien beaktar bygdenivån i relation till gårdslägen och gårdsterritorier och ger därigenom ytterligare bidrag till tolkning och förståelse av skogsbygders bebyggelsegeografier. Resultaten i studien underlättades av att fokusera på odlingslämningarna ur ett dioramaperspektiv: att analysera odlingslämningarnas karaktär och läge ur både plats- och rumsperspektiv, relatera dem till ortnamn och bebyggelsehistoria, placera in dem i kronologiska sekvenser samt inte minst att beakta territorialitet för både bebyggelsen och bygden. Tvärvetenskapligt samarbete var en förutsättning för studiens genomförande. Studiens resultat och bidrag har således relevans både för bebyggelsegeografisk historia och för forskningsmetodologi i mellan-svenska skogsbygder.

Referenser

Litteratur

- Almqvist-Jacobson, H. 1994: *Interaction of the Holocene climate, water balance, vegetation, fire, and the cultural land-use in Swedish Borderland*. Lundqua Thesis Volume 30. Lund University, Department of Quarternary Geology.
- Boëthius, B. 1939: *Skogen och bygden*. Stockholm.
- Brink, S. 1990: *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 57. Uppsala.
- Brink, S. 1997: *Political and Social Structures in Early Scandinavia II. Aspects of Space and Territoriality – The Settlement District*. TOR Vol. 29. Uppsala.
- Broberg, R. 1952: *Jordebok för Värmland 1540*. Nationen och hembygden, del VI. Uppsala.
- Emanuelsson, M. 2001: *Settlement and Land-Use History in the Central Swedish Forest Region – The use of pollen analysis in interdisciplinary studies*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Silvestria 223. SLU. Umeå.
- Emanuelsson, M., Johansson, A., Nilsson, S., Pettersson, S. & Svensson, E. 2003: *Settlement, shieling and landscape – the local history of a forest hamlet*. Lund Studies in Medieval Archaeology 32. Lund.
- Emanuelsson, M., Nilsson, S. & Wallin, J-E. 2001: *Land-use dynamics during 2000 years – a case study of agrarian outland use in a forest landscape, west-central Sweden*.

- I Emanuelsson, M.: *Settlement and Land-Use History in the Central Swedish Forest Region – The use of pollen analysis in interdisciplinary studies*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Silvestria 223. SLU. Umeå.
- Emanuelsson, M. & Segerström, U. 1998: Forest grazing and outland exploitation in the Middle ages in Dalarna, central Sweden: a study based on pollen analysis. I Andersson, H., Ersgård, L. & Svensson, E. (red.): *Outland use in Preindustrial Europe*. Lund Studies in Medieval Archaeology 20. Lund.
- Enequist, G. 1941: *Bygd som geografisk term*. Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institution. Serie A, 27. Uppsala.
- Engelmark, R., Linderholm, R., Oskarson, B. & Wallin, J-E. 1997: *Gård och landskap i Ångermanlands järnålder. Miljöarkeologisk rapport från Veda-projektet*. Arkeologiska institutionen vid Umeå universitet, Miljöarkeologiska laboratoriet. Umeå.
- Ericsson, A. 1999: Fossilt odlingslandskap i Närke. I Ericsson, A. (red.): *Odlingslandskap och uppdragsarkeologi. Artiklar från Nätverket för arkeologisk agrarhistoria*. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Skrifter 29. Stockholm.
- Hägerstrand, T. 1982: Likhet och närhet: om geografins ansvar för balansen mellan kunskapsperspektiv. I Strand, S. (red.): *Geografi som samfunnsvitenskap. Filosofi, metode, användbarhet*. Ad Novas nr 19. Bergen.
- Jansson, U. 2002: Agrarlandskapet i Örebro län. I: *Örebro län. Ett län med många landskap*. Program för kulturmiljövård i Örebro län, del 2. Publikationsnummer 2002: 22. Örebro.
- Johansson, E. (red.) 2002: *Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd*. Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ångersjöprojektet 7. Nordic Academic press. Lund.
- Karlsson, H., Nilsson, S. & Segerström, U. 2004: *Människa <-> Mark. Basiska bergarter och mänskliga val – en pollenanalytisk studie från Nyckelby, Värmland. Rapport från fältundersökningar 2003*. Institutionen för samhällsvetenskap. Gruppen för regionalvetenskaplig forskning (GRF). Arbetsrapport 2004:7. Karlstads universitet.
- Liasen, K. & Olsson, R. 2001: *Torkelsbovallen – ett skogsbyte från järnåldern. Arkeologisk undersökning*. Internrapport 2001:10, Länsmuseum Gävleborg. Gävle.
- Liedgren, L. 1992: *Hus och gård i Hälsingland. En studie i agrar bebyggelse och bebyggelseutveckling i norra Hälsingland Kr.f.–600 e.Kr*. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 2. Arkeologiska institutionen. Umeå universitet.
- Ljungström, T. 1945: *En bok om Övre Ullerud. Sockenbeskrivning*. Övre Ulleruds hembygdsförening.
- Mascher, C. 1993: *Förhistoriska markindelningar och röjningsröseområden i Västsveriges skogsbygder*. Kulturgeografiskt seminarium 93:2. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

- Mascher, C. 1995: Dispositionsrätter till mark i brons- och järnålderns agrarsamhälle. I Widgren, M. (red.): *Äganderätten i lantbrukets historia*. Nordiska museet. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8. Stockholm.
- Mascher, C. (red.) 2002: *Agrarhistorisk landskapsöversikt. Västergötland och Dalsland*. Agrarhistoria i Västra Götaland. Länsstyrelsen Västra Götaland, kulturmiljöenheten. Publikation 2002:14. Göteborg.
- Myrdal-Runebjer, E. & Nilsson, S. 1998: *Röjningsrösen i Fryksdalen – datering och resursutnyttjande*. Samhällsvetenskap. Arbetsrapport 98:7. Högskolan i Karlstad.
- Nelson, H. 1913: *En bergslagsbygd. En historisk-geografisk öfverblick*. Uppsala.
- Nilsson, H. 1997: *De värmländska medeltidsbrev*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 64. Almqvist & Wiksell International. Uppsala.
- Nilsson, S. 2003: *"Röse, sträng och fåra". Om odlingslämningar i Värmland och deras komplexitet i arkiv och landskap – ett försök till kronologisk och funktionell skiktning*. GRF. Arbetsrapport 2003:6. Karlstads universitet.
- Nilsson, S. 2004: *Västbynäset. Sammanställning av fältarbeten och arkivstudier 2000 – 2004*. Institutionen för samhällsvetenskap. Avdelningen för geografi & turism. Arbetsrapport 2004:8. Karlstads universitet.
- Nilsson, Y. 1950: *Bygd och näringsliv i norra Värmland – en kulturgeografisk studie*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution 18. Lund.
- Pedersen, E. A. & Widgren, M. 1998: Järnålder. I Myrdal, J., Engström, A. & Forsmark, A-S. (red.): *Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första femtusen år 4000 f.Kr.—1000 e.Kr.* Natur och Kultur/LTs förlag. Stockholm.
- Petersson, M. 2006: *Djurhållning och betesdrift. Djur, människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Rentzhog, S. 1995: Fornminnesinventeringen i Värmland. I Aronsson, K.-Å. & Insulander, B.-M. (red.): *Värmland förr och nu. Ny giv för värmländsk arkeologi*. Värmlands museum. Karlstad.
- Rosell, E. 1981: *Värmländsk medeltid i ortnamnsperspektiv*. Press Förlag. Karlstad.
- Sack, R. D. 1986: *Human territoriality. Its theory and history*. Cambridge Studies in Historical Geography 7. Cambridge.
- Samuelsson, S. & Kallstenius, G. 1939: *En värmländsk skattebok från 1503*. Nationen och hembygden del II. Uppsala.
- Segeström, U. 1991: *Soil Pollen Analysis – An Application for Tracing Arable Patches*. Journal of Archaeological Science 18, s. 165-175.
- Segeström, U. & Nordström, E-M. 2001: *Vegetationshistoriska perspektiv på jordbrukets historia i Grängshytteområdet, Västmanland*. Opublicerad rapport från Institutionen för skoglig vegetationsekologi, SLU, Umeå.
- SOV 1939: *Sveriges ortnamn. Ortnamnen i Värmlands län*. Del VIII, Kils härad. Uppsala.

Strid, Jan-Paul 1993: *Kulturlandskapets språkliga dimension. Ortnamnen*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Wessén, E. 1999: *Våra ord. Deras uttal och ursprung. Kortfattad etymologisk ordbok*. Norstedts ordbok. Stockholm.

Widgren, M. 1983: *Settlement and farming systems in the early Iron Age. A study of fossil agrarian landscapes in Östergötland, Sweden*. Acta Universitatis Stockholmensis. Stockholm Studies in Human Geography 3. Almquist & Wiksell international. Stockholm.

Österberg, E. 1977: *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600*. Det nordiska ödegårdsprojektet publikation nr 3. CWK Gleerup. Lund.

Övrigt

ATA – Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm. Handlingar om arkeologisk undersökning av Raä 18, Övre Ullerud socken, Dnr 3626/48.

Fmis – Riksantikvarieämbetets (Raä) fornminnesinformationssystem – www.fmis.raa.se

Lmv – Lantmäteriet:

Utsnitt ur digitala Blå kartan (bla3.rik).

Utsnitt ur ekonomiska kartan 11D 3d (1966; digital version).

R99-1:1 1707, Övre Ullerud socken, geografisk avmätning (digital version).

R99-29:2 1763-64, Nyckelby, storskifte skogsmark (digital version).

R99-29:4 1849-51, Nyckelby, laga skifte (digital version).

Häradseconomiska kartan, Rikets ekonomiska kartverk 1880-1895, blad 119, 120, 133, 134 (digital version).

Olsson, Hans, arkeolog på Värmlands Museum: muntlig uppgift 2003 om bedömning av ålder på odlingslämningar i Övre Ullerud..

SAOB: Svenska Akademiens Ordbok, sökord *bygd*.

Svo: Skogsstyrelsen (dåv. Skogsvårdsstyrelsen), databasen för kulturminnesinventeringarna inom projektet *Skog & Historia*.

Värmlands Museums arkiv: Utsnitt ur svartvita planeringsversionen av ekonomiska kartan 11D 3d med fornminnesregistreringar markerade.

Stefan Nilsson, Avdelningen för geografi och turism, Karlstads universitet,
651 88 Karlstad. E-post: stefan.nilsson@arstuga.se

Hanna Karlsson, Institutionen för skogens ekologi och skötsel, Sveriges
Lantbruksuniversitet, Umeå.

Ulf Segerström, Institutionen för skogens ekologi och skötsel, Sveriges
Lantbruksuniversitet, Umeå.